

Актуальні проблеми теорії та історії держави і права, історії політичних і правових учень, філософії права та юридичної психології

Західноєвропейський досвід унормування діяльності перших кооперативних товариств ХІХ ст.

*Волошкевич Геннадій Андрійович,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри державно-правових дисциплін
Черкаського національного університету
імені Богдана Хмельницького*

Історія кооперативного законодавства продовжує залишатися одною з найменш розроблених тем у історії вітчизняної історико-юридичної науки. Водночас сама проблематика зберігає свою актуальність як з точки зору розв'язання існуючих проблем сьогодення, так і важливості врахування досвіду набутого на попередніх етапах розвитку. Одним з свідчень необхідності досліджувати правові інститути в контексті їх історичного розвитку є тривалі дискусії, які розгорілися навколо змісту нової редакції Закону України «Про сільськогосподарську кооперацію», яким було врегульовано ключові питання створення та діяльності сільськогосподарських кооперативів в Україні.

Метою статті є аналіз змісту перших західноєвропейських кооперативних законів. Це не лише дозволить прослідкувати процес становлення основних інститутів кооперативного права, а й дасть можливість визначити регіональні особливості кооперативного законодавства, які були яскраво виражені саме в цей період.

Перша половина ХХ ст. стала періодом формування вітчизняного кооперативного права. Значний вплив на нього справила, як теорія та практика вітчизняного кооперативного руху, так і європейське кооперативне законодавство, становлення якого припадає на другу половину ХІХ ст.

Зарубіжний досвід правової регламентації діяльності кооперативних товариств та їх об'єднань викликав зацікавленість науковців ще на початку ХХ ст. Так, в 1906 році по замовленню Міністерства торгівлі та промисловості було опубліковано дослідження М.Кулішера, в якому детально аналізувались основні положення законів про кооперативні товариства, що діяли на той час в країнах Західної Європи [1]. Праця викликала зацікавлення у багатьох теоретиків кооперативного руху, і в подальшому вони неодноразово звертали свій погляд на норми та принципи кооперативного права, що діяли в європейських країнах, намагаючись знайти застосування їм у власному законодавстві. Перша чверть ХХ ст. була відзначена появою цілої низки праць присвячених даній проблематиці. Серед них, насамперед хотілося б відзначити

дослідження С.Войцеховського, Г.Коложнікова та В.Тотоміанца [1]. Нажаль, починаючи з середини 20-х рр. ХХ ст., ця тема, внаслідок формування радянської системи кооперативного права, яке спиралось на зовсім інші принципи аніж європейське, опинилась поза увагою дослідників.

У запропонованій статті ставиться за мету відтворити і проаналізувати причини та шляхи становлення в другій половині ХІХ ст. європейського кооперативного законодавства та визначити притаманні йому риси.

Поява перших кооперативних товариств в європейських країнах припадає на кінець ХVІІІ – першу чверть ХІХ ст. Вже під час їх заснування організатори товариств зіткнулися з проблемою відсутності належним чином розробленого кооперативного законодавства. Молодий вік кооперації, її незначний кількісний склад, і малозначність тієї ролі, яку вона відігравала в економічному житті країни, на перших порах не створювали перед владою, з її точки зору, нагальної потреби встановлення окремих правових норм, які б визначали правовий статус кооперативних товариств. За влучним виразом одного з німецьких дослідників, перші споживчі товариства „у правовому відношенні повисли у повітрі і знаходились, так би мовити, поза законом” [3, с.3].

Прогалини в європейському законодавстві унеможлилювали визнання кооперативів в якості повноправних суб’єктів правовідносин. Внаслідок цього, наприклад, споживчі товариства не могли від свого імені організувати і провадити торгівлю, а також орендувати з цією метою необхідні приміщення та організувати власні виробничі комплекси. При порушенні прав товариства недобросовісними партнерами або власною адміністрацією, воно не мало можливості звернутись до суду з відповідним позовом. Так, коли ревізійна комісія одного з англійських кооперативів, встановивши факт крадіжки здійсненої головою товариства, звернулись до адвоката, той заявив наступне – „союзна лавка”, не має прав юридичної особи і тому не може виступити позивачем суду” [4, с.8]. Провідний англійський кооператор кінця ХІХ – початку ХХ ст. Дж. Холліок, в одній з своїх праць вірно відзначив залежність успіху кооперативної справи від наявних правових умов розвитку споживчих асоціацій. „Кооперативне товариство, – писав він, – не може досягти процвітання за незначного числа членів; не може бути членів, коли немає довіри, у торгівлі ж довіра не може існувати якщо немає захисту зі сторони закону” [6, с.14].

Саме тому, в ході заснування кооперативних асоціацій, з метою їх легалізації, піонерам кооперативної справи доводилось обирати для своїх товариств більш-менш придатні юридичні форми договірних об’єднань, серед існуючих в тогочасному європейському законодавстві.

Відомий дослідник-цивіліст С.Войцеховський виділяв в європейському праві ХІХ століття два головних види таких об’єднань: „ 1) Товариства, які мають на меті досягнення матеріальних, господарських цілей (торгові товариства); 2) Організації, що переслідують загальнокорисні цілі і сприяють розвитку фізичної та духовної природи людини (благодійні, гімнастичні, художні, наукові і т. інш.)” [5, с.4]. Головною різницею між „товариствами” і „організаціями”, на його думку, було притаманне першим прагнення до

отримання грошового прибутку, який потім розподілявся між членами, та відсутність такої мети у других.

При обранні тієї чи іншої юридичної форми, під час реєстрації споживчого товариства, їх засновники змушені були зважати на особливості місцевого законодавства та державної політики. В Англії, де уряд відносився з більшою терпимістю до усякого роду благодійних організацій, і їх відкриття не було пов'язано з значними процесуальними труднощами, перші споживчі кооперативи утворювались явочним порядком в якості „friendly soceties” (каси взаємодопомоги) [3, с. 3]. Однак, подібна легалізація фактично не приносила значної користі кооператорам, оскільки, згідно відповідного закону від 1846 року, „friendly soceties” було заборонено проводити будь-які торгівельні операції – основу діяльності кожного споживчого товариства. З цією проблемою, зокрема, зіткнулись і рочдельські піонери коли вони спробували організувати торгівлю тютюном та чаєм [6, с. 35].

Натомість, в більшості країн континентальної Європи, ставлення місцевої адміністрації до кооперативних асоціацій була вкрай негативною, що унеможливлювало нормальний розвиток споживчих товариств. Зокрема, у Франції на початку 50-рр. XIX ст. було дано розпорядження про негайне закриття усіх асоціацій і продажу їх майна [4, с. 89]. В результаті, значна частина французьких кооперативів протягом довгого часу змушені були здійснювати свою діяльність під виглядом приватних фірм, обираючи юридичну форму одного з видів торгового товариства – повного, на вірі або акціонерного. Приблизно таку саму картину ми спостерігаємо в Бельгії, Німеччині та ряду інших європейських держав [1, с. 30, 203; 5, с. 6].

Слід відзначити, що подібний спосіб розв'язання проблеми безправного становища кооперативних установ аж ніяк не міг влаштувати їх членів та засновників. Це, в першу чергу, зумовлюється тим, що в силу своєї особливої природи, кооперація, зокрема споживча, не могла нормально функціонувати та виконувати поставлені перед нею завдання в рамках запропонованих їй форм. Кооперативні товариства, на відміну від торгових, не мали на меті зосереджуватись виключно на отриманні прибутку, а, головним чином, прагнули сприяти добробуту своїх членів як в царині матеріальних так і духовних потреб. Навіть найбільш оптимальна, з огляду на свій корпоративний устрій, акціонерна кампанія, являючи собою союз капіталів суттєво відрізнялось від кооперативу, який, в свою чергу, є союзом окремих осіб. У той же час, кооперативне товариство не є тотожним і „благодійній організації”, оскільки ідеальні, моральні цілі, які переслідує кооператив, завжди доповнюються і прагненням до покращення матеріальних умов життя його членів, за рахунок їх спільної праці.

Подібні законодавчі прогалини створювали серйозні перепони на шляху розвитку європейської кооперації. Проте зростання матеріальних та духовних потреб представників різних прошарків суспільства, і їх ефективне забезпечення завдяки діяльності споживчих товариств, зумовили появу значного числа нових кооперативів. Зокрема, напередодні прийняття нормативно-правових актів, що визначили юридичний статус кооперативних

товариств, в таких розвинутих європейських країнах, як: Англія, Німеччина, Франція, Італія та інш., в середньому діяло понад двох сотень лише самих споживчих кооперативів [7].

Піднесення кооперативного руху, охоплення ним значної частини населення країн європейського континенту, змусило представників місцевих владних структур та політичних діячів, які до цього майже не цікавилися проблемами розвитку кооперації, уважніше поставитися до вирішення питання її безправного становища. Стало зрозуміло, що оскільки кооперація вже виникла, в тих чи інших формах, і вона вже почала здійснювати господарську та культурно-просвітницьку діяльність, то законодавець правовими нормами повинен визначити природу кооперативу, як господарського організму, наділивши його відповідними правами та обов'язками і вказати йому на те місце, яке він повинен займати в загальній системі народного господарства. Тож, в середині 60 – 70-х рр. XIX ст. в парламентських колах європейських країн здійснюється розробка та обговорені низки законопроектів, які повинні були врахувати потреби і вимоги кооперованої громадськості. Досить часто ініціатором подібних заходів виступали не державні урядовці, а представники впливових політичних угруповань. Так, основні положення перших кооперативних законів в Англії були сформульовані членами партії християнських соціалістів [8, с. 23-24], а в Німеччині – прогресивної партії [4, с.73].

Наведені факти свідчать, що створення та розробка кооперативного законодавства, в кожній з зазначених нами європейських держав, було зумовлено, в першу чергу, невпинним розвитком самої кооперації. Тісний взаємозв'язок між динамікою кооперативного руху та створенням відповідної нормативно-правової бази, необхідної для його діяльності, був відзначений ще на початку XX ст. Зокрема, відомий французький кооператор Сернсон зазначав з цього приводу: „в конституційних країнах немає такого широкого руху, який можна було б протягом тривалого часу законодавчо обмежувати, особливо, якщо цим рухом керують люди з твердими переконаннями. Врешті-решт все закінчується визнанням законом такої організації. Тому в країнах де кооперативний рух недостатньо розвинутий, кооператори марно нарікають на перепони створювані їм законодавством. Їх нездатність домогтися сприятливих законів лише більш чітко розкриває слабкість кооперативного руху” [4, с.27].

Таким чином, масовість кооперативного руху та неможливість віднести кооперативні товариства до жодних форм договірних об'єднань відомих європейському праву XIX ст., змусила правлячі кола європейських країн стати на шлях розробки кооперативного законодавства. Головним джерелом його формування стали кооперативна практика та попередньо розроблене законодавство про різного-роду договірні об'єднання. Для країн, що пізніше за інших вступили на шлях створення власної правової бази необхідної для діяльності кооперативних установ, до цього переліку можна додати і кооперативні закони прийняті в сусідніх державах.

Наслідком активної законодавчої діяльності європейських парламентарів стала поява, в середині 60-х – 70-х рр. XIX ст., ряду кооперативних законів: в

Австрії (закон 1873 р.), Англії (закон 1852 р.), Бельгії (закон 1873 р.), Голландії (закон 1876 р.), Німеччині (закони 1867 р., 1873 р.), Румунії (закон 1876 р.), Франції (закон 1867 р.) [5, с.13]. Вони закріпили за кооперативними товариствами права юридичних осіб, і дозволили їм самостійно проводити торгово-промислові операції. Це стало важливим кроком в розвитку європейської споживчої кооперації, оскільки не лише дало можливість розширити господарську діяльність товариств але й додало їм стабільності, що, в свою чергу, позитивно позначилось на фінансовому становищі кооперативів. В той же час, не всі прийняті закони виявились досконалыми. Збереглося чимало прогалин у законодавстві, зокрема були відсутні норми, що визначали юридичний статус кооперативних союзів. Окремі закони містили положення, які не відповідали інтересам кооперативних організацій. Так, особливе невдоволення англійських та німецьких кооперативних діячів викликало закріплення в їх законах принципу солідарної відповідальності членів по боргам товариства усім своїм майном [3, с.83]. В умовах становлення перших кооперативних установ, коли досить частими були помилки в організації їх діяльності, що призводили до значних збитків, а то й банкрутства товариств, введення в дію цього положення суттєво загальмувало, як приплив членів до споживчих товариств, так і утворення, взагалі, нових кооперативів.

Зважаючи на зазначені недоліки та застарілість окремих положень, наприкінці XIX – на початку XX ст. в ряді країн була здійснена модернізація кооперативного законодавства, шляхом внесення змін до існуючих законів (Австрія (1903 р.), Англія (1862 р., 1867 р., 1876 р. та 1893 р.)) або прийняття нових кооперативних законів (Німеччина (закон 1889 р.), Франція (закони 1915 та 1917 рр.)). Їх приклад наслідували інші європейські держави, в яких кооперація до того часу не мала власного законодавства, і вже на початок XX ст. правовий статус кооперативних організацій був визначений в Болгарії (закон 1907 р.), Італії (закон 1882 р.), Португалії (закон 1888 р.), Швейцарії (закон 1881 р.), Швеції (закон 1888 р.), Фінляндії (закон 1901 р.) [9].

Найбільш істотними, загальними рисами, притаманними кооперативним законам європейських держав кінця XIX – початку XX ст., були:

1. охоплення кооперативними законами всіх видів кооперативних товариств, а не лише окремих їх груп;
2. визнання кооперативної організації особливим видом товариства, що базується не на основі об'єднання капіталів, як це притаманне для торгових товариств, а на об'єднанні осіб.
3. встановлення максимального розміру пайових внесків та заборона вільного обігу паїв;
4. запровадження явочного порядку утворення кооперативних організацій, шляхом реєстрації їх статутів у відповідних органах (переважно – суді), без отримання попередньої згоди на те урядової інстанції;
5. закріплення права вільного доступу до кооперативних організацій, а також і виходу з них, представників всіх категорій суспільства, незалежно від їх майнового статусу, національної чи статевої приналежності і т. інш.

6. надання кооперативним товариствам широкої свободи у визначені їх внутрішніх та зовнішніх відносин;

7. закріплення права кооперативних товариств на об'єднання в союзи;

8. запровадження публічного та гласного контролю за діяльністю кооперативних товариств;

9. позбавлення права адміністративних органів припиняти діяльність кооперативних товариств без відповідного рішення суду.

Щоправда, слід відзначити, що коли ми ведемо мову про закріплення в тогочасних законах принципу вільного вибору організаційної структури, методів, напрямів та видів діяльності кооперативного товариства (п.6), то необхідно відзначити і різний ступінь наданої свободи, в кожній окремій державі. Так, англійські, бельгійські та голландські законодавці, надали своїми кооперативним організаціям майже необмежену свободу самовизначення. Так, статті 86-89 бельгійського закону від 1873 року визначають, що: „всі важливі явища в житті товариства з точки зору його особистого та майнового складу, організації, управління, відповідальності перед третіми особами і т.інш” регулюються товариством „на власний розсуд в його статуті” [4, с. 172]. Натомість, кооперативне законодавство Німеччини, а також тих країн чие кооперативне право формувалось під його безпосереднім впливом (Австрія, Угорщина, Болгарія), містить значну кількість імперативних норм, які наперед визначають та жорстко регламентують управлінську структуру, внутрішній лад та механізм господарської діяльності товариства. Відповідно при укладанні статуту товариства, його організатори не мають права відступати від постанов кооперативного закону, окрім випадків передбачених самим законом. Про це, зокрема, говориться у § 18 німецького кооперативного закону (1889 р) [10, с. 32].

Обсяги свободи, надані кооперативним організаціям у визначені їх внутрішніх та зовнішніх відносин, як правило детермінувався характером державної політики по відношенню до кооперативного руху. Останній, у свою чергу, в значній мірі залежав від здатності кооперації відстоювати власні прагнення перед державою. У тих країнах, де вона отримала можливість впливати через представницькі установи на урядову політику і знайшла підтримку серед впливових політичних сил, кооперативи користувались значно більшою свободою, аніж у державах з нерозвинутими демократичними інститутами.

В ході регулювання кооперативного руху важливого значення набувала не лише державна політика у сфері законодавчого оформлення діяльності споживчих та інших товариств, а й податкові та адміністративні засоби, що застосовувались урядами країн для стримування чи розвитку кооперації.

В Англії, Бельгії, Голландії, Швейцарії, Італії та ін. країнах, де практикувалась політика підтримки місцевої кооперації, були відсутні адміністративні перепони на шляху її розвитку, а самим кооперативам надавались чисельні податкові пільги – вони звільнялися від уплати державного збору за реєстрацію та прибуткового податку [11, с. 489]. „Обкладати податком прибуток споживачів, – говорив один англійський реєстратор, – так само

нерозсудливо, як обкладати ті заощадження, які отримує купець у власному господарстві, купляючи все по оптовим цінам, а не у роздріб” [1, с.24].

Зовсім іншу картину ми спостерігаємо у Франції, Німеччині, Австрії. Підозріле відношення керівництва цих країн до будь-якого роду суспільних рухів, у тому числі і кооперативного, зумовили посилений державний контроль за діяльністю кооперативних установ, забезпечуючи тим самим можливість адміністративного втручання. Крім того, уряди означених держав проводили спеціальну податкову політику спрямовану на обмеження господарчої діяльності кооперативів. Останні, зобов'язувались сплачувати місцеві та загальнодержавні податки нарівні з приватними торговцями, що негативно позначалось на фінансовому становищі кооперативів і досить часто призводило до банкрутства [11, с. 467-488].

Підводячи підсумки ми можемо відзначити, що протягом тривалого періоду відсутність належними чином розробленого кооперативного законодавства стримувала розвиток європейського кооперативного руху. Проте, усвідомлення важливого значення яке мали кооперативні товариства для значної частини населення та неможливість їх подальшого нормального функціонування в рамках чинного законодавства, змусило уряди європейських держав вдатися до розробки відповідних правових норм. Результатом законодавчої діяльності стала поява серії законів, які визначили юридичний статус кооперативних товариств, закріпили спрощену процедуру їх організації та надали товариствам широку свободу самовизначення. Пізніше європейський досвід був використаний на початку ХХ ст. у Російській імперії в ході розробки першого загальнокооперативного закону.

Список використаних джерел:

1. Обзор русского и иностранного законодательства о кооперативных товариществах / Сост. И.М. Кулишер. Спб., изд.Министерства торговли и промышленности, 1906 г.

2. Войцеховский С. Курсы по кооперации. Кооперативное законодательство. – М., 1914.; Коложников Г. Основные типы иностранного кооперативного законодательства / *Право и жизнь*. 1923. №1; Тотомианц В. Потребительные общества на Западе. Курсы кооперации. М., 1915.

3. Кассау Т. Организация и практика потребительской кооперации в Англии. Од. 1920.

4. Тотомианц В. Потребительные общества на Западе. Курсы кооперации. – М., 1915.

5. Войцеховский С. Курсы по кооперации. Кооперативное законодательство. М., 1914.

6. Джордж Холиок История рочдельских пионеров 1844 – 1892. М., 1914.

7. Підраховано за: Бородаєвський С.В. Історія кооперації. Прага, 1925.; Тотомианц В. Теорія, історія і практика потребительской кооперации. – М., 1918; Хейсин М.Л. Потребительская кооперация в Германии, Австрии и Италии. Петроград. 1918.

8. Озеров И.Х. Общества потребителей. Исторический очерк их развития в Западной Европе, Америке и России. Спб., 1900.

9. Волошкевич Г.А. Зародження правового регулювання діяльності європейських кооперативних організацій у ХІХ – на початку ХХ ст / *Актуальні проблеми політики*. 2010. № 40. С. 525-532.

10. Ночвин О. Кооперативне законодавство Германії / *Українська кооперація*. 1918. №2. С. 32.

11. Переяславський Ю. Обложение кооперативов на Западе / *Союз потребителей*. 1910. №20 . С.486-489.

Конституційна реформа ХХ – початку ХХІ ст. у Великій Британії: проблеми і перспективи

***Кононенко Юрій Степанович,**
кандидат юридичних наук, доцент,
завідувач кафедри державно-правових дисциплін
Черкаського національного університету
імені Богдана Хмельницького*

***Джолос Сергій Вадимович,**
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри державно-правових дисциплін
Черкаського національного університету
імені Богдана Хмельницького*

Постановка проблеми. Упродовж багатьох століть Велика Британія була, а також залишається нині однією з провідних країн світу. Могутність держави, розвинута економіка, потужні збройні сили, що мають ядерну зброю, непохитний престиж на міжнародній арені та високий рівень життя населення – всім цим Сполучене Королівство, не в останню чергу, завдячує суспільно-політичній стабільності, що була дарована досконалою політичною системою, яка впродовж віків засвідчувала свою високу ефективність і здатність служити інтересам суспільства.

З урахуванням викладеного, нещодавні реформи та зміни, що зачіпають конституційні устої британської державності, не можуть не викликати занепокоєння англійських патріотів та всього консервативного людства. Тож, спробуймо розібратися у непростому питанні щодо традицій і новацій у конституційній системі Великобританії та з'ясувати чи «все спокійно в англійському королівстві»?

Аналіз досліджень і публікацій. Варто зазначити, що досліджувана проблематика перебувала у полі зору багатьох мислителів давнини і сучасності, серед яких, насамперед, слід згадати такі постаті, як: Ж.Л. д'Аламбер; І.В. Андрущенко; Аристотель; О.В. Афанасьєва; Е. Берк; І.О. Биля-Сабадаш; О.А. Вусатюк; Дж. Гаррінгтон; Т. Гоббс; А.В. Дайсі; Г.Г. Демиденко; Д. Дідро; М. Дюверже; О.В. Зайчук; Є.В. Колесніков; Г.М. Комкова; Б. Кухта; С.В. Лінецький; Дж. Локк; Д.В. Лук'янов; А.Д. Люблінська; Н. Макіавеллі; О.В. Малько; В.С. Нерсисянц; О.М. Мироненко; О.В. Петришин; С.П. Погребняк; Полібій; Н.В. Ревуненкова; Дж. Савіль, 1-й маркіз Галіфакс; Г. Сент-Джон, 1-й віконт Болінгброк; граф О. Сідней; Р. Стиль; Марк Туллій Цицерон; В.Є. Чиркін; Г.Ф. Шершеневич; О.В. Шуба та ін. Також, необхідно додати, що нормативна база цього дослідження представлена певними джерелами права, що входять до складу знаменитої неписаної британської конституції, а емпірична – багатим фактологічним матеріалом, що був дарований досвідом Історії.